

СВОБОДА ДУМКИ, СОВІСТІ І РЕЛІГІЇ В КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД (ОКРЕМІ АСПЕКТИ)

Чевичалова Жанна В'ячеславівна,

канд. юрид. наук,

*доцент кафедри міжнародного приватного права і
порівняльного правознавства,*

Національний юридичний університет

імені Ярослава Мудрого,

Україна, м. Харків

e-mail: zhannachevychalova@gmail.com

ORCID 0000-0001-9320-9441

*Статтю присвячено окремим аспектам захисту свободи думки, совісті і релігії у розумінні ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Досліджено складність тлумачення ключових понять, сутність яких гарантується Конвенцією. Показано, що конвенційне розуміння цих складних, глибоких і багатогранних понять на сучасному етапі формується з розвитком судової практики Європейського суду з прав людини. Враховуючи складений зміст права, що гарантується ст. 9 Конвенції, а саме те, що воно містить у собі два аспекти – *forum internum* (внутрішній) і *forum externum* (зовнішній), у статті наголошено, що регулювання може бути задіяним тільки у випадку *forum externum*. Допоки свобода думки, совісті і релігії залишається всередині людини, таке право є абсолютним. На державу покладено негативний обов'язок щодо невтручання в таке право. Наведено позицію Європейського Союзу щодо розглядуваних проблем і шляхів ефективного їх вирішення.*

Ключові слова: права людини; свобода думки, совісті і релігії; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод; Європейський суд з прав людини.

Вступ. Звертаючись до ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) [6], яка закріплює право на свободу думки, совісті і релігії, слід одразу зауважити, що судова практика Європейського суду з прав людини (далі – Суд) і Європейської комісії з прав людини (далі – Комісія) у цій сфері порівняно з розглядом інших статей є нещодавньою. З одного боку, така ситуація може бути обумовлена інтеграційними процесами, що приносять нові форми переконань на європейський простір, з іншого – тим, що європейський механізм захисту прав і свобод людини на практиці довів свою ефективність і це спонукає петиціонерів намагатися захищати свої переконання.

Відсутність до недавнього часу широкої практики Комісії і Суду ускладнила тлумачення ключових понять і свобод, що гарантовані Конвенцією. У значній кількості скарг конвенційний орган доходив висновку, що питання, підняті у них, швидше за все потрібно було розглядати крізь призму або ст. 10, адже стосувалися свободи вираження поглядів, або підпадали під ст. 11 Конвенції, яка гарантує свободу мирних зібрань та об'єднань. Водночас цінності, що захищаються ст. 9 Конвенції, є спорідненими з передбаченою у ст. 8 вимогою поваги до приватного життя. Також вона має тісний зв'язок з правом батьків забезпечувати такі освіту і навчання, які відповідають їхнім релігійним і світоглядним переконанням, що гарантується ст. 2 Першого протоколу до Конвенції [7, с. 18].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми роками кількість звернень, що пов'язані з вирішенням питань значення і меж, передбачених ст. 9 Конвенції, до Суду зростає, як наслідок збільшилася кількість ключових справ, рішення у яких акцентували увагу на тому важливому місці, що посідають релігійні і філософські переконання в спільноті Європи, та непохитності засад толерантності.

Питання прав і свобод, зокрема й у світлі Конвенції, безумовно, достатньо досліджувались як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями, серед яких В. Л. Близенков, М. А. Гречухіна, І. І. Дахова, Т. І. Дудаш, Д. Мердок, Л. В. Ярмол та ін. Однак зазначена тематика є настільки ємкою, що залишаються аспекти, які потребують вивчення.

Виклад основного матеріалу дослідження та отриманих результатів.
Згадаємо формулювання самої норми ст. 9 Конвенції:

«1. Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно.

2. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише

таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [6].

Традиційно для Конвенції стаття не містить визначення ані таких ключових понять, як «свобода думки», «совість», «релігія», ані хоча б приблизного переліку поглядів або критеріїв, які б чітко окреслювали межі дії ст. 9. У науковій літературі неодноразово йшлося про відсутність визначення у статті зазначених понять, і ми згодні з науковцями, на думку яких створення навіть відкритого переліку переконань, що підпадають під надані статтею гарантії, було б недоцільним [2, с. 64], тому, що вміщується у «думку», «совість» і «релігію», не завжди можна навіть надати словісної форми. Конвенційне розуміння цих складних, глибоких і багатогранних понять формується з розвитком судової практики Суду, який у своїй діяльності керується принципом ефективного й динамічного тлумачення конвенційних норм та іншими, пов'язаними з ним принципами, що забезпечує дієвість захисного механізму. З часом практикою Суду напрацьовано підхід, що дає змогу оцінювати погляди, відстоюючи які, петиціонери планують скористатися захистом Конвенції. Такі погляди у розумінні ст. 9 повинні, по-перше, бути певною мірою «переконливими, серйозними, цілісними і значущими», а, по-друге, – бути «сумісними із людською гідністю».

Ураховуючи складений зміст права, що гарантується ст. 9 Конвенції, а саме те, що воно містить у собі два аспекти – *forum internum* (внутрішній) і *forum externum* (зовнішній), зазначимо, що регулювання може бути задіяним тільки у випадку *forum externum*. Допоки свобода думки, совісті та релігії залишається всередині людини, таке право є абсолютним. На державу покладено негативне зобов'язання щодо невтручання в таке право. У свою чергу *forum externum* розуміється як свобода виявляти свої переконання зовні. Мовами оригіналу, французькою та англійською, Конвенція у ст. 9 передбачає такі форми зовнішнього вияву переконань: свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання

релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно. Український варіант відображає всі зазначені форми. Втім існують переклади, що містять не всі перелічені вище форми. Зокрема, у перекладі на російську мову в ст. 9 втрачено «дотримання релігійної практики». Що ж таке «релігійна практика» у світлі переконань? Можливо, втрата цього словосполучення під час перекладу не є суттєвим недоліком? На наш погляд, вже сама присутність такого формулювання в переліку форм вираження переконань свідчить про те, що Конвенція розуміє його як окрему форму, яка гарантується людині. Однак у своїй практиці Суд ще не визначав, які саме активності потрібно кваліфікувати як «дотримання релігійної практики», що підпадає під міжнародно-правовий захист. Зважаючи на те, що Конвенція являє собою гнучку систему, розвитку якої сприяє додержання таких, зокрема, принципів як ефективного й динамічного тлумачення, доречно зробити припущення, що в питаннях кваліфікації Суд виходитиме з обставин кожної конкретної справи.

Ще одна певна амбівалентність властива актуальному розумінню свободи релігії. У сучасному міжнародному праві прийнято виокремлювати позитивний і негативний аспекти свободи релігії [1, с. 105]. Як приклад негативної релігійної свободи можна навести право особи не належати до жодної релігійної громади, право не здійснювати на публіці релігійні дії, право на відмову від релігійної освіти та ін. Негативний аспект релігійної свободи має місце за умови світської держави, що є секулярною по суті, й свобода релігії в якій базується на правових засадах. У свою чергу позитивний аспект цього права передбачає, як саме віряни мають право діяти, якщо вони сповідують будь-яку релігію. Як правило, складнощі виникають із позитивним аспектом свободи релігії в поєднанні з *forum externum*.

Звернемося до сумнозвісного прикладу стосовно заборони (або її відсутності) носіння хіджабів в освітніх закладах. Одразу зауважимо, що у країнах Західної Європи відсутня єдина позиція щодо питання носіння хіджабу в школах. Однак спільний підхід до вирішення проблеми виявляється в тому,

що таке питання у більшості випадків віднесене до компетенції школи, яка спроможна регулювати його самостійно на рівні локальних актів, що закріплюють вимоги до шкільного одягу. Окрім того, потрібно брати до уваги права інших осіб, національну безпеку, громадський порядок, суспільне здоров'я та ін. На державному рівні заборону на носіння хіджабу в школі встановлено у Франції. Ми поділяємо думку, що, говорячи про Францію, потрібно враховувати, що саме у Франції національна меншість арабського походження, яка сповідує іслам, стабільно становить загрозу громадському порядку [9, с. 52].

Щодо заборони носіння хіджабу в університеті слід зазначити, що Суд достатньо ретельно дослідив обставини у справі «Лейла Шахін проти Туреччини», і висновки, яких він дійшов, за аналогією можуть бути застосовані до всіх освітніх закладів. У зазначеній справі стосовно дотримання вимог ст. 9 Конвенції Суд вважає, що циркуляр, виданий адміністрацією Стамбульського університету 23 лютого 1998 р., яким встановлювалися обмеження на місце і спосіб реалізації права на носіння традиційної мусульманської хустки, дійсно становив акт втручання органів державної влади у здійснення заявницею свого права сповідувати її релігію. Що стосується питання про те, чи було це втручання «передбачене законом», то Суд зазначив, що циркуляр було видано на виконання законодавчо встановлених актів адміністрації університету, які були доповнені рішенням Конституційного суду Туреччини, ухваленим у 1991 р., в якому суд виходив з власних прецедентів. Крім того, Державна рада Туреччини ще за багато років до досліджуваних подій висловила точку зору, що носіння традиційної мусульманської хустки несумісне з фундаментальними принципами Республіки. До того ж регламентація носіння традиційних мусульманських хусток існувала в університеті Стамбула з 1994 р., задовго до того, як заявниця вступила на навчання до університету. Таким чином, у турецькому праві існувала підстава для цього акту втручання органів державної влади у здійснення заявницею свого права сповідувати її релігію, а самі норми права з цього питання були доступні громадянам й цілком передбачувані.

Відтоді як заявниця переступила поріг університету, їй було зрозуміло, що існують правила, які регламентують носіння мусульманських хусток, і що починаючи з 23 лютого 1998 р., її могли не допустити на лекції та іспити, якщо вона продовжувала б з'являтися в університеті в мусульманській хустці.

Даний акт втручання мав законні цілі захисту прав і свобод інших осіб та охорони громадського порядку. Що ж стосується «необхідності» такого втручання, Суд зазначив, що воно ґрунтувалося, зокрема, на принципі секуляризму, який забороняє державі демонструвати свою перевагу щодо конкретної релігії або конкретного вірування. Захист цього принципу може призвести до обмеження свободи релігії. Ідея секуляризму видається Суду такою, що цілком узгоджується з людськими цінностями, які лежать в основі Конвенції, і підтримка цього принципу може вважатися необхідною у справі охорони демократичної системи правління в Туреччині.

Що ж стосується дій керівних органів Університету, то Суд зазначив, що в університетах Туреччини студенти, що сповідують іслам, є вільними тією мірою, якою вони не переступають межі, передбачені організаційними вимогами в державних навчальних закладах. Однак різні форми релігійних уборів заборонені в університеті Стамбула. Далі – адміністрація університету міста Стамбула замість того, щоб повністю закрити доступ на територію університету студенткам, які вкривають свою голову мусульманською хусткою, прагнула за допомогою прийняття окремих рішень адаптуватися до ситуації, що змінювалася через постійний діалог з заінтересованими особами, що водночас забезпечувало порядок на території університету.

За обставин цієї справи та з урахуванням меж свободи розсуду, що зберігається за державами-учасницями Конвенції у справі регламентації прав і свобод людини, Суд дійшов висновку, що акт втручання органів державної влади у здійснення свободи релігії у цій справі є в принципі виправданим і пропорційним до визначеної мети, а тому він може вважатися «необхідним у демократичному суспільстві».

Суд постановив, що в даному питанні у справі вимоги ст. 9 Конвенції

порушено не було (винесено шістнадцятьма голосами «за» і одним голосом «проти»).

З приводу ст. 2 Першого протоколу до Конвенції (далі – Протокол). Щодо питання про можливість застосування положень ст. 2 Протоколу в цій справі Суд знову підтверджує, що хоча перше речення цієї статті по суті прямо закріплює право доступу до початкової та середньої освіти, було б важко уявити, що дія цієї норми не поширюється на вищі навчальні заклади. Проте в демократичному суспільстві право на освіту, що є таким необхідним у справі захисту прав людини, відіграє таку фундаментальну роль, що будь-яке обмежувальне тлумачення першого речення ст. 2 Протоколу було б несумісним із метою та завданням цієї норми. Отже, дія першого речення ст. 2 Першого протоколу до Конвенції поширюється на будь-які вищі навчальні заклади, через те, що право на доступ до цих закладів є невід'ємною частиною права, закріпленого в цій нормі.

Також Суд дійшов висновку, що в даному питанні у справі вимоги ст. 2 Першого протоколу до Конвенції порушено не було (винесено шістнадцятьма голосами «за» і одним голосом «проти»).

З приводу дотримання вимог статей 8, 10 і 14 Конвенції. Правила щодо мусульманських хуток не спрямовані проти релігійної приналежності заявниці, але мають за законну мету охорону права і захист прав і свобод інших осіб та призначені для збереження світського характеру навчання в освітніх закладах.

Суд також дійшов висновку, що в даному питанні у справі вимоги статей 8, 10 і 14 Конвенції порушено не було.

Ще одим не меш цікавий приклад реалізації *forum externum* становить заборона на будівництво мінаретів у Швейцарії, що діє з 2009 р. Отже, 29 листопада 2009 р. у Швейцарії набрала чинності заборона на будівництво нових мінаретів безпосередньо за підсумками референдуму, на якому більшістю депутатів було дозволено винесення народної ініціативи «Проти будівництва мінаретів». Згодом відповідна поправка була внесена і до ст. 72 Федеральної

конституції Швейцарії. Така ситуація зумовлюється тим, що у Швейцарії народна ініціатива є важливою складовою механізму прямої демократії, на якому заснована політична система цієї країни. У жодній іншій державі сучасного світу громадяни не наділені таким широким колом прямих політичних прав на загальнодержавному рівні.

Логічним продовженням стало звернення до Суду з двома позовами: колективним від представників декількох швейцарських мусульманських правозахисних організацій та індивідуальним від бувшого офіційного представника Женевської мечеті. Петиціонери скаржилися на те, що нова поправка до Конституції Швейцарії, що забороняє будівництво мінаретів, містить порушення ст. 9 (свобода думки, совісті і релігії), а також ст. 14 (заборона дискримінації) Конвенції.

Суд у своїх рішеннях визнав обидва позови такими, що не підлягають розгляду із суто формальних підстав. Суд постановив, що позивачі були неправомочні звертатися до Європейського суду з прав людини із подібними позовами, вони не можуть бути визнані прямими чи опосередкованими жертвами такої заборони, через те, що не належать безпосередньо до ісламської громади, стосовно якої набрала чинності заборона на будівництво мінаретів. Також Суд у своєму рішенні зазначив, що позивачі не надали доказів того, що такою заборонаю було порушено їхні права на релігійну свободу і дискриміновано за ознакою релігійних переконань. Таке рішення Суду, безумовно, викликало негативну оцінку швейцарських мусульман і правовірних за межами цієї країни. Рішення було сприйняте як суто політичне і стало приводом для численних дискусій. Утім не слід забувати, що право на свободу думки, совісті та релігії не є абсолютним, і межі втручання в нього значною мірою залежать від розсуду держави, особливо коли йдеться про зовнішній аспект його вираження.

Зовсім інші особливості проблемних питань виявляються стосовно втручання держави у *forum internum*. З одного боку, держава зобов'язується утриматись від втручання в цей аспект ані шляхом релігійного, ані шляхом

ідеологічного навіювання чи то диспозитивного, чи то імперативного характеру. А з іншого – держава зобов'язана запобігати таким втручанням із боку різноманітних утворень, таких, зокрема, як релігійні об'єднання, що використовують схожі методи навіювання, яким притаманні примус, маніпуляції або шахрайство.

Також втручанням у внутрішню релігійну свободу є право батьків забезпечувати релігійне й моральне виховання своїх дітей з огляду на власні переконання. Проілюструвати таке втручання можна справою, рішення в якій свого часу викликало чималий суспільний резонанс. Так, у справі «Лаутсі та інші проти Італії» заявниця, яка дотримувалася атеїстичного погляду на світ і відповідно виховувала дітей, скаржилася на розміщення на стінах класних кімнат Розп'яття і відмову керівництво школи прибрати ці Розп'яття з класів. У своїй скарзі петиціонерка стверджувала, що порушено її права, гарантії яких закріплені у ст. 2 Протоколу і ст. 9 Конвенції. Згідно з рішенням Малої Палати, в такій ситуації зазначені права порушено, оскільки обмеження не сумісні з обов'язком держави поважати нейтралітет у здійсненні державної влади, зокрема у галузі освіти. Ватикан засудив таке рішення Суду, а уряд Італії сприйняв його як втручання у внутрішні справи держави. Таке рішення викликало протест навіть серед італійських атеїстичних організацій. Прем'єр-міністр Італії подав клопотання про передачу справи на розгляд до Великої Палати. Низка держав приєдналася до процесу як третя сторона, крім того, у процесі брали участь представники Європейського Парламенту, міжнародні неурядові організації, а також громадські організації з різних держав. 18 березня 2011 р. було оприлюднено остаточне рішення Суду, яке встановлювало відсутність порушення всіх заявлених статей. Рішення у зазначеній справі окреслило чергові межі застосування ст. 2 Протоколу, а також продемонструвало чітке розуміння того, що підґрунтям освіти взагалі є історичні й культурні цінності, традиції і релігія. Говорячи про Італію, слід пам'ятати, що хрест розцінюється як культурний символ цієї нації [7].

Як уже зазначалося, досить часто цінності, захист яких гарантується ст. 9

Конвенції, мають характер спорідненості з цінностями, які захищаються в межах сусідніх статей, у своїй практиці Суду неодноразово доводилося «висіювати» зміст і обсяг того, яке ж саме право слід розуміти під правом на свободу думки, совісті і релігії. Так, у справі «Прітті проти Сполученого Королівства» заявниця, яка страждала на невиліковне дегенеративне захворювання, що призвело до паралічу, стверджувала, що відмова голови служби державних обвинувачів дати обіцянку не піддавати її чоловіка судовому переслідуванню в тому випадку, якщо він допоможе їй вчинити самогубство, а також що передбачена правом Сполученого Королівства заборона на сприяння під час скоєння самогубства порушує її права, передбачені статтями 2, 3, 8, 9 і 14 Конвенції.

Серед іншого Суд у своєму рішенні в цій справі дійшов висновку стосовно порушення права, гарантованого ст. 9, що можна припустити, що заявниця була щиро переконана у гідностях вчинення самогубства за допомогою іншої людини. Вона може вільно дотримуватися цих поглядів і висловлювати їх. Однак її переконання не можна покласти в основу вимоги про те, що її чоловіка потрібно звільнити від наслідків вчинку, який, хоча і відповідає її переконанням, заборонений нормами кримінального права. І якщо заявниця могла б довести порушення права, про яке йдеться, то виправдувальні обставини, які наводила держава щодо ст. 8 Конвенції, все одно переважили б її доводи.

Не вперше наголосимо на тому, що право на свободу думки, совісті та релігії є одним із фундаментальних прав людини. Водночас існує досить широкий спектр проблем, пов'язаних із зазначеною свободою. Серед таких можемо згадати і пряму дискримінацію та переслідування на підставі певних переконань, і зловживання відповідною свободою, що призводять до порушення прав осіб, які не поділяють ті чи інші погляди. У межах цієї статті вважаємо за доцільне навести позицію Європейського Союзу (далі – ЄС) щодо ставлення до розглядуваних проблем і шляхів ефективного їх вирішення. Як суб'єкт міжнародного права й одна з найвпливовіших міжнародних організацій,

заснованих на цінностях поваги людської гідності, свободи, рівності й дотримання прав людини (ст. 2 Договору про Європейський Союз (далі ДЄС)) виступає за їх реальний захист, що потребує розроблення конкретних правових інструментів [3, с. 173]. Розроблення й застосування таких інструментів лежать у двох площинах: правовій та політико-дипломатичній. Окрім ДЄС, документом, який встановлює, що однією з цінностей, на яких засновано ЄС, є Хартія Європейського Союзу про основоположні права, у ст. 10 якої закріплено свободу думки, совісті та релігії. Обидва документи є актами прямої дії, з чого випливає наділення правосуб'єктністю осіб у межах їхньої юрисдикції. Цими документами не обмежується правотворчість ЄС у питаннях захисту прав і свобод, окрім того, держави-члени ЄС є учасниками Конвенції. Отже, як внутрішню свою діяльність, так і діяльність на міжнародній арені ЄС здійснює виходячи з принципів, що покладені в основу його створення. Саме зовнішньополітичний аспект діяльності ЄС, спрямованої на захист прав, що є предметом нашої статті, відображений у Керівних принципах Європейського Союзу зі сприяння і захисту свободи і релігії або переконань від 24 червня 2013 р. (далі – Принципи) [5]. Розроблення Принципів здійснювалося з метою забезпечення посадових осіб ЄС практичним керівництвом у разі необхідної участі у запобіганні посягань на свободу совісті і релігії та ефективного реагування на посягання такого роду. Принципи передбачають низку інструментів, за допомогою яких ЄС у своїй зовнішньополітичній діяльності безпосередньо може здійснювати захист свободи совісті та релігії. Набір інструментів містить у собі як ті, що спрямовані на досягнення превентивної мети, так і ті, що використовуються для реагування на вже вчинене правопорушення. Також застосування зазначених інструментів може мати і тактичний, і стратегічний характер, що сприяє стабільному розвитку захисту свободи совісті та релігії.

До таких інструментів насамперед належать моніторинг, оцінка і підготовка звітності. У межах цього інструменту виконуються інформаційна й аналітична функції, які дають змогу виявляти тенденції в галузі дотримання права на свободу совісті і релігії та прогнозувати імовірні порушення такого

права в майбутньому.

Наступними інструментами в розпорядженні ЄС є демарші та публічна дипломатія. Їх використання під час здійснення контактів на високому рівні спрямоване як на запобігання, так і у відповідь на серйозні порушення права на свободу совісті і релігії.

Під час використання такого інструменту, як політичні діалоги, ЄС сприятиме приєднанню держав і регіональних організацій до міжнародних заходів захисту свободи совісті та релігії, передусім тих, які пропонує ООН. Серед іншого в ході таких діалогів ЄС підтримує розвиток співпраці й координацію зусиль щодо поширення свободи совісті та релігії.

Поставленої у Принципах мети ЄС досягає також завдяки такому інструменту, як візити до ЄС та держав-членів. Під час відвідувань третіх країн інститути ЄС і держави-члени повинні бути повною мірою ознайомлені з ситуацією щодо свободи релігії або переконань.

Не менш важливими є такі засоби, як сприяння свободі релігії або переконань на багатосторонніх форумах і навчання співробітників на місцях і у штаб-квартирах тощо.

Одним із найефективніших засобів, на наш погляд, є використання зовнішніх фінансових інструментів, що характеризується широким спектром дії. Використовуючи цей інструмент, ЄС дотримується таких основних напрямків, як фінансування різноманітних правозахисних ініціатив і надання допомоги особам, що безпосередньо знаходяться під загрозою.

Як приклад застосування зазначеного інструменту можна навести дії ЄС стосовно справи Асії Бібі. Стислий виклад фабули такий: Асія – християнка, яка мешкає в Пакистані. У 2009 р. Асія працювала на фермі біля Лахору, де виник конфлікт через те, що вона випила води з «мусульманської» криниці, у наслідок цього Асію було звинувачено в богохульстві та заарештовано. У 2010 р. Суд визнав її винною і засудив до смертної кари. У 2014 р. Високий суд міста Лахор залишив вирок без змін. У 2016 р. справа дійшла до Верховного суду Пакистану. Розгляд супроводжувався заворушеннями в країні, справа

привернула увагу світового співтовариства. Саме тут слід звернутися до зв'язків Пакистану з ЄС і внеску останнього у вирішення зазначеної справи.

Між Європейським Союзом і Пакистаном встановлено торговельні відносини, і Пакистан користувався значними преференціями в рамках «Загальної системи преференцій Плюс» (Generalised Scheme of Preferences Plus/ GSP Plus), призначеної для найбільш уразливих країн із низьким рівнем доходу [9].

Спеціальний посланник ЄС під час свого візиту до Пакистану на початку 2018 р. заявив, що оновлення торговельного статусу GSP Plus для Пакистану буде залежати, зокрема, від результату вирішення справи Асії Бібі. Подібну заяву можна було б уважати наміром застосувати зовнішньо-фінансовий інструмент, як це передбачено в «Керівних принципах».

Отже, заява пролунала, Пакистану було висунуто низку умов, пов'язаних з усуненням порушень прав людини, включаючи право на свободу совісті і релігії. Чи виявилися зусилля ЄС вирішальним фактором для винесення Верховним судом Пакистану виправдувального вироку Асії у жовтні 2018 р., сказати важко, однак застосування зовнішніх фінансових інструментів, спрямоване на захист права на свободу совісті і релігії, є очевидним [4, с. 107].

Висновки. На підставі викладеного вище можна зробити певні висновки. Перш за все право на свободу думки, совісті і релігії є однією із засад демократичного суспільства й цінністю в культурному та історичному спадку Європи. Проблема порушення права на свободу релігії або переконань є взаємопов'язаною зі свободою вираження поглядів, свободою зібрань та об'єднань. Не залишаються без уваги й питання боротьби з різного роду дискримінацією. Також право, гарантоване ст. 9 Конвенції, є фундаментальним правом й однією із засад демократичного суспільства і цінністю у праві Європейського Союзу. Більше того, ЄС виокремлює проблемні питання у сфері захисту свободи совісті і релігії як такі, що заслуговують на особливу увагу, й докладає зусиль для їх вирішення не лише у своїх межах, а й у зовнішньополітичних зносинах.

Список літератури

1. Близенков В. Л. Запрет на строительство минаретов в Швейцарии vs свобода вероисповедания в Европе: правовые, политические и социальные аспекты. *Социология власти*. 2017. Т. 29. № 4. С. 104–126.
2. Гречухина М. А. Свобода мысли, совести и религии в европейском праве. *Вестник Университета им. О. Е. Гуталина (МГЮА)*. 2019. № 4. С. 214–218.
3. Гречухина М. А. Свобода совести и вероисповедания во внешнеполитической деятельности Европейского Союза: общие положения. *Юридическая наука*. 2018. № 3. С. 172–179.
4. Гречухина М. А. Свобода совести и вероисповедания во внешнеполитической деятельности Европейского Союза. Применяемые инструменты. *Юридическая наука*. 2018. № 4. С. 105–108.
5. Керівні принципи Європейського Союзу зі сприяння і захисту свободи релігії або переконань / пер. з англ. Д. Бойчука і К. Дайнеко ; за ред. Д. Вовка ; вступне слово Т. Комарової, Д. Вовка. Херсон : Вид. дім «Гельветика», 2019. 36 с.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи ; Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950 р. ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 17.06.2016).
7. Мердок Д. Защита права на свободу мысли, совести и религии в рамках Европейской конвенции о защите прав человека. Воронеж : Фирма «Элист», 2014. 163 с.
8. Семенова Н. С. Право на образование в решении Европейского суда по правам человека по делу «Лаутси и другие против Италии». *Вестник РУНД. Серия: Юридические науки*. 2011. № 4. С. 202–209.
9. Семенова Н. С. Соотношение права на образование и права на свободу совести на примере запрета на ношение хиджабов в школе. *Вестник РУДН. Серия: Юридические науки*. 2015. № 1. С. 50–63.
10. Joint Staff Working Document. The EU Special Incentive Arrangement for Sustainable Development and Good Governance («GSP+») assessment of Pakistan covering the period 2016 – 2017SWD(2018)29 final, Brussels, 19.1.2018.

References

1. Blizenkov, V.L. (2017). Zapret na stroitel'stvo minaretov v Shvejcarii vs svoboda veroispovedanija v Evrope: pravovye, politicheskie i social'nye aspekty. *Sociologija vlasti, vol. 29, 4, 104–126* [in Russian].
2. Grechuhina, M.A. (2019). Svoboda mysli, sovesti i religii v evropejskom prave. *Vestnik Universiteta im. O. E. Gutalina (MGJuA), 4, 214–218* [in Russian].
3. Grechuhina, M.A. (2018). Svoboda sovesti i veroispovedanija vo vneshnepoliticheskoj dejatel'nosti Evropejskogo Sojuza: obshhie polozenija. *Juridicheskaja nauka, 3, 172–179* [in Russian].
4. Grechuhina, M.A. (2018). Svoboda sovesti i veroispovedanija vo vneshnepoliticheskoj dejatel'nosti Evropejskogo Sojuza. Primenjaemye instrumenty. *Juridicheskaja nauka, 4, 105–108* [in Russian].
5. Kerivni pryntsyipy Yevropeiskoho Soiuzu zi spryiannia i zakhystu svobody relihii abo perekonan. (2019). D. Vovk (Ed.). Kherson: Vyd. dim «Helvetyka» [in Ukrainian].
6. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod. Rada Yevropy; Konventsiiia, Mizhnarodnyi dokument vid 04.11.1950 r. ratyfikovano Zakonom № 475/97-VR vid 17.07.1997 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
7. Merdok, D. (2014). Zashhita prava na svobodu mysli, sovesti i religii v ramkah Evropejskoj konvencii o zashhite prav cheloveka. Voronezh: Firma «Jelist» [in Russian].
8. Semenova, N.S. (2011). Pravo na obrazovanie v reshenii Evropejskogo suda po pravam cheloveka po delu «Lautsi i drugie protiv Italii». *Vestnik RUND. Serija: Juridicheskie nauki, 4,*

202–209 [in Russian].

9. Semenova, N.S. (2015). Sootnoshenie prava na obrazovanie i prava na svobodu sovesti na primere zapreta na noshenie hidzhabov v shkole. *Vestnik RUND. Serija: Juridicheskie nauki, 1*, 50–63 [in Russian].

10. Joint Staff Working Document. The EU Special Incentive Arrangement for Sustainable Development and Good Governance (“GSP+”) assessment of Pakistan covering the period 2016–2017SWD(2018)29 final, Brussels, 19.1.2018.

Чевычалова Ж. В., канд. юрид. наук, доц., доцент кафедры международного частного права и сравнительного правоведения, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.

e-mail: zhannachevychalova@gmail.com ; ORCID 0000-0001-9320-9441

Свобода мысли, совести и религии в Конвенции о защите прав человека и основных свобод (отдельные аспекты)

*Статья посвящена отдельным аспектам защиты свободы мысли, совести и религии в понимании ст. 9 Конвенции о защите прав человека и основных свобод. Исследована сложность толкования ключевых понятий, сущность которых гарантируется Конвенцией. Показано, что конвенциональное понимание этих сложных, глубоких и многогранных понятий на современном этапе формируется с развитием судебной практики Европейского суда по правам человека. Учитывая составленное содержание права, гарантируется ст. 9 Конвенции, а именно то, что оно включает в себя два аспекта - *forum internum* (внутренний) и *forum externum* (внешний), в статье отмечено, что регулирование может быть задействовано только в случае *forum externum*. Пока свобода мысли, совести и религии остается внутри человека, такое право является абсолютным. На государство возложено отрицательное обязательство относительно невмешательства в такое право. Приведена позиция Европейского Союза по рассматриваемым проблемам и путей эффективного их решения.*

Ключевые слова: права человека; свобода мысли, совести и религии; Конвенция о защите прав человека и основных свобод; Европейский суд по правам человека.

Чевычалова З. В., PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Private International Law and Comparative Law, Yaroslav Mudry National Law University, Ukraine, Kharkiv.

e-mail: zhannachevychalova@gmail.com ; ORCID 0000-0001-9320-9441

Liberty of thought, conscience and religion in the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Some particular aspects.

This article is devoted to the certain aspects of protection of liberty of thought, conscience and religion in the meaning of Art. 9 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. We have studied the complexity of the key concepts interpretation, the essence of which is guaranteed by the Convention, due to the lack of extensive practice of the European Commission on Human Rights and the Human Rights Court. It is noted that for a long time in a significant number of complaints the Convention body has come to the conclusion that the issues raised in the complaints, might be considered through the prism or Art. 10, as they concerned freedom of expression, or fell within the limits of Art. 11 of the Convention, which guarantees freedom of assembly and association. At the same time, the values protected by Art. 9 are related to those ones, which are provided in Art. 8 and demand the respect for privacy. It is also closely linked to the right of parents to provide such education and training as it is consistent with their religious and ideological beliefs, as guaranteed by Art. 2 of the First Protocol to the Convention.

This article illustrates the fact that the conventional understanding of these complex, deep

and multifaceted concepts at the present stage is formed with the development of the case law of the European Human Rights Court, which in its activities is guided by the principle of effective and dynamic interpretation of conventions and other related principles, which ensures the protective mechanism effectiveness. As the time is extended, the Court case-law has developed an approach that allows to assess the views that the petitioners plan to benefit from the protection of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Such views in the meaning of Art. 9 must, first of all, be to some extent "convincing, serious, holistic and meaningful" and, secondly, be "compatible with human dignity".

Taking into consideration the compiled content of the right guaranteed by Art. 9, viz. that it contains two aspects such as forum internum (internal) and forum externum (external), the article notes that regulation can be involved only in the case of forum externum. As long as liberty of thought, conscience and religion remains within a human being, this right is considered to be absolute. The state has a negative obligation not to interfere in such a right.

In the framework of this article, the author considers it appropriate to state the position of the European Union on the attitude and ways to effectively address these issues. As the subject of international law and one of the most influential international organizations based on the values of human dignity, freedom, equality and respect for human rights (Art. 2 of the Treaty on European Union), the EU advocates for their real protection, which requires the development of specific legal instruments.

Therefore, both the EU internal and international activities are based on the principles that underlie its creation. It is the foreign policy aspect of the EU human rights activities that is the subject of our article that is reflected in the "European Union Guiding Principles on the Promotion and Protection of Religious Freedom or Belief".

The article draws a number of conclusions. First of all, the right of liberty of thought, conscience and religion is one of the key principle of a democratic society and the value in European cultural and historical heritage. The issue of violation of the right to freedom of religion or belief is interrelated with freedom of expression, freedom of assembly and association. The issues of combating various forms of discrimination are not set aside. Additionally, the right, guaranteed by Art. 9, is a fundamental right and one of the democratic society foundations and the value in the law of the European Union. Moreover, the EU identifies problematic issues in the field of protection of liberty of conscience and religion as those ones that require particular attention, and the EU makes efforts to address them not only within its borders, but as well as in the foreign policy relations and initiatives.

Keywords: human rights; liberty of thought; conscience and religion; Art. 9 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms; European Court of Human Rights.

Надійшла до редколегії 20.11.2020 р.